

Google keresés[Web](#) [Kerikata.hu](#)

Google Hirdetések

Nők a fátyol mögött

— Művelt muzulmán nők a középkori al-Andalúzban —

(Valóság, 1998/8. szám, 64-70. o.)

© 1998 Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin egyetemi docens

A hagyományos iszlám felfogás szerint a nő helye az otthonában van, kötelességei és feladatai a családjához kötik. A gyereknevelés, a háztartás vezetése, a férj szórakoztatása jelentették a nők főbb élettevékenységeit a középkori al-Andalúzban is.^[1]

A – rendkívül szűkös – forrásokból azonban megállapítható, hogy voltak néhány százan olyan nők is a vastag falak és berácsozott ablaknyílások mögött, akik magasszintű műveltségre tettek szert, és egyes esetekben tudásuk vetekedett koruk művelt férfiúinak tudásával. Az érzékeny lélekről és kifinomult irodalmi ismeretekről valló költemények, a vallásos műveket magyarázó, az éneklő, lantot pengető és táncot lejtő nők múltba vesző képe és a korabeli kalligráfusnők írásainak szépsége a mai kutatót is ámulatba ejti. Cordoba, Granada, Sevilla, Almería városainak fénykorában a művelt nők voltak a palotakertek legszebb virágjai.

Historiográfiai bevezetés

A középkori nőtörténetnek sajátos területe az al-Andalúzban élt muzulmán nők helyzetének vizsgálata. A 8-15. századi történelemmel foglalkozó könyvekben általában alig esik szó nőkről, és e megállapítás különösen igaz az iszlám kultúrkör esetében.^[2] Historiográfiai szempontból úttörő lépés volt Francisco Javier Simonet értekezése, amelyet 1891-ben adott elő Londonban, a IX. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson, „Arab-hispán nő” címmel, és L. Gonzalvo 1904-ben publikált, „A muzulmán nő Spanyolországban” című írása. Bár az eltelt száz év alatt valamelyest fellendült a téma iránti érdeklődés, melyet bizonyít például az Al-Andalus és a Hespéris című folyóiratokban található számos cikk, az igazi nagy áttörés még nem történt meg.

A téma kutatását nehezíti a források szűkösége és egyenetlensége. Elsősorban történeti krónikákból és életrajzi lexikonokból lehet adatokat meríteni a muzulmán nőkre vonatkozóan. Előbbi források leginkább az uralkodói és főúri családokhoz tartozó nőkről (*családtagok, rabnők*) míg az utóbbiak műveltségük kapcsán kiemelkedettekről (*titkárnők, költőnők, tanítónők, kalligráfusok, stb.*) szólnak.^[3]

Így tehát szinte kizárólag az uralkodói környezetben élő és nagy műveltségű nőkről alkothatunk képet, az ő neveik és tetteik kerültek megőrkítésre az arab írásokban. Az életrajzi lexikonok adatait azonban kritikával kell kezelni, hiszen a bennük szereplő hölgyek gyakorta nem kimagasló tudásuk miatt, hanem csak „tiszteletből” kerültek a kötetbe. Például azért, mert a szerző rokonai voltak, vagy valamely – vallási, gazdasági, politikai értelemben vett – elit család tagjai, sőt lehet, hogy csupán egy írásban is megőrkített anekdota szereplői voltak. Az életrajzi lexikonokban több ezer neves személyiség adatait őrizték meg, akik között mindössze 116 andalúziai nő található. Ez mutatja azt, hogy a nők csak igen kevésbé vettek részt a próféta hagyományok, a koranikus tudás átörökítésében. Ennek nyilvánvaló oka abban állt, hogy a férfiak és nők világa élesen elkülönült egymástól, és a lányok, asszonyok életének igazi színtere az otthon, a család volt. A Korán szavai szerint „A férfiak fölötté állnak a nőknek...” és „a jóra való asszonyok engedelmesekek és vigyáznak arra, ami (a kívülrőlők számára) rejtve van...” (Korán 4, 34.)^[4]

A nők így a külvilágtól elzártnak, magas falak között éltek az életüket, csak rácsokon át figyelhették az utcát. Kétféle helyzetűek lehettek: szabadok és szolgák. A rabnők különböző munkákat láttak el: a ház körüli teendőket végezték vagy a földeken dolgoztak. Közülük kerültek ki az ágyasok, és számos forrás szól arról, hogy a rabnőket felkészítették arra, hogy táncval, énekkel, zenéléssel és költeményekkel szórakoztassák urukat és vendégeit. A középkori al-Andalúzban egy rabnő ára általában 300 maravédi körül volt, ám a kiművelt rabnők ára ennek akár tízszeresét is elérhette.^[5] Az iszlám családi törvények lehetővé tették, hogy a feleség(ek) mellett meghatározatlan számú ágyasa legyen a férfinak, ám ezzel a joggal természetesen csak a leggazdagabbak éltek. Az Omajjádák udvarában, a cordobai palotában a 10. században az egyes hercegeknek 10-20 rabnőjük volt. Érdekes tény, hogy az andalúziai Omajjádák közül egyik fiú sem szabad nőtől született.^[6] Amikor III. 'Abd al-Rahman kalifa meghalt, akkor a várában 6300 (*más források szerint 6750*) nő élt, e számban benne foglaltattak a feleségek, rokonok és a jelentős számú rabnő.^[7] A rabnőknél is nagyobb gonddal őrizték a szabad nőket, minél nagyobb volt a család hírneve, vagyona, presztízse, annál inkább. A házak belső udvarában, elfüggönyözött szobákban vagy a háremekben élő nők azonban bezártságuk ellenére a kultúra közvetítői voltak, hiszen ők nevelték kicsi korukban a gyermekeket – fiúkat és lányokat együtt.

A nők voltak felelősek azért, hogy a gyerekek megismerjék társadalmi és kulturális környezetük fontosabb elemeit. A családi szocializáció során a nők adták át az emberi kapcsolatok, a viselkedési szokások, az ízlés, a divat, a nyelv, a folklór

alapjait. Az anya vagy nagymama tanította meg a kicsikkel az iszlám hit legfőbb tételeit, a muzulmán életvezetés szabályait. A nők közvetítették a családhoz és néphez, az iszlám közösséghez tartozás érzését.^[8] A kislányok anyjuktól és a körülöttük lévő nőktől megtanultak minden fontos dolgot, ami a háztartás vezetéséhez és a feleség illetve anyaszerep betöltéséhez szükséges volt, orvosi alapismeretekről a süteménykészítésig.^[9]

Leánynevelés

Az iszlám világban az alapképzés az úgynevezett koranikus iskolákban folyt, ahol a szülők azért fizették a tanárt, hogy gyerekeiket megtanítsa írni-olvasni és hibátlanul számolni – elsősorban azért, hogy a gyermekek jobban megérthessék a Szent Könyv egyes szűreit. Az iskolákat általában fiúk látogatták, arra is akadt azonban példa, hogy lányok illyesfajta taníttatására is áldozott a család. Ez elsősorban a szülők műveltségi és vagyoni szintjétől függött. A művelt nőkről íródott életrajzokból kitérnek, hogy vagy gazdag család lányai voltak vagy pedig apjuk maga is kiváló tudós volt, aki leányának is biztosítani akarta a tudást. A tudós nők többsége (*több, mint fele*) valamely férfi családtagjától nyerte képzését (*apa, férj vagy fiútestvér*), és csak kevesen tanultak fogadott tanártól (*tanítónőtől*).^[10] Míg a férfiak képzésére jellemző volt az állandó utazgatás – felkeresték al-Andalúz és a keleti világ legkiemelkedőbb tanítómestereit –, a tudás után áhítozó nők általában a házukból sem léphettek ki. Szinte még az is elképzelhetetlen volt, hogy nyilvános órákat látogassanak, melyek a mecsetekben vagy magánházakban kerültek megtartásra. Esetleg arra nyílt lehetőségük, hogy függöny vagy rács mögül hallgassák a tanár szavait, így azonban éppen az iszlám tanítás lényege, az állandó kérdés és vita veszett el. Míg a fiú diákok állandóan kérdésekkel „ostromolták” tanáraikat a jobb szövegértés, a helyesebb nyelvhasználat érdekében, a lányoknak erre esetleg a családi körben folyó oktatás keretében nyílt lehetőségük.^[11] Az otthoni tanuláshoz viszont kétségtelen előnye volt, hogy nem volt költséges, nem okozott gondot a nő lefátyolozása és nem eshetett csorba a tisztességén. Az almeriai Rayhana esete, aki a híres Korán-magyarázó ad-Dani előadásait egy függöny mögött üldögélve, sűrűn lefátyolozva hallgatta, inkább egyedinek, semmint tipikusnak mondható.^[12] A 9. század 2. felében olyan andalúziai tanítókról is szólnak a források, akik házukban fogadták női tanítványukat, hetente egy alkalommal, egyedül. Így végezte tanulmányait például az a berber eredetű nemesi családból származó, Umm al-Hasan bint Sulayman, aki élete során kétszer még Mekkába is eljutott.^[13] A későbbi századokban is van híradás olyan nőkről, akik egy-egy neves tanár kedvéért nagyobb utazásokat is tettek, de mindez ugyancsak ritkaságnak számított.

Az egyes könyveket megtanuló nők is kaphattak olyan tanúsítványt (*iyaza*), amelyben tanáruk elismerte tudásukat, és feljogosította őket az ismeretek átadására.^[14]

A koranikus olvasmányokon, vallástudományokon, jogon kívül a nők olyasmiket is tanultak, amiknek a gyakorlati életben is hasznát vették. Orvoslást, szépirást, költészetet, grammatikát, amelyek ismerete biztosította számukra a munkavállalás lehetőségét. Elsősorban az andalúziai városok középosztálybeli nőinek jelentett ez felemelkedést, például egy uralkodó titkárnőjeként vagy könyvmásolóként. Cordobában mintegy 170 nő foglalkozott kalligráfiával II. al-Hakam idején,^[15] legalábbis abban az egyetlen kerületben, melyet Ibn Fayad krónikáiról megemlíttet.^[16]

A nemesi családok leányait gyakorlatban művészetekre tanították, lanton, hárfán, más húros és fúvos hangszereken játszani, költeményeket írni és szavalni, hogy elbűvöljék és szórakoztassák majdán a férjüket. Hasonló dolgokra tanították a rabnőket (*gawari*) is, akiknek éppen ezért volt magas az áruk, mert sokat költöttek a képzésükre. A zene és tánc csak egyik része volt az oktatásuknak, gyakran jól ismerték a költészetet (*a preiszlamikus időkből való verseket is*), jeleskedtek az ékesszólásban és írni-olvasni is tudtak. A középkori al-Andalúz történetében talán legkiemelkedőbb volt II. 'Abd al-Rahman három elbűvölő rabnője, Fadl, 'Alam és Qalam, akiket a „mesés Kelet” nagyvárosaiban, Medinában és Bagdadban neveltek, onnan kerültek az Ibériai-félszigetre. Közülük a harmadik a zene és költészet művelésén túl mint a történelem kiváló ismerője is kiemelkedett.^[17]

Tanítónők

A tanult nők jelentős része, mintegy 1/3-a nem elégedett meg azzal, hogy ő maga műveltté vált, hanem szerette volna tudását másoknak is átadni. Főként azok döntöttek így, akiknek valamilyen pénzt hozó foglalkozást kellett választaniuk. Elsősorban az alapfokú oktatás szintjén lehet találkozni azokkal a tanítónőkkel és nevelőnőkkel, akik a városokban vagy főúri udvarokban az anyák és nőrokonok mellett írást-olvasást, költészetet és vallástant tanítottak a család kisebb gyerekeinek.^[18] Ibn Hazm híres irodalmi alkotásában, a „Galamb nyakéké”-ben részletesen írt erről, saját gyerekkorára visszaemlékezve. Több nemesi családban a tanítónő a kislányokat tanította, mint ahogy pl. a 10. századi Benihazam cordobai házában.^[19] A spanyolországi uralkodók családjában is teljesen természetes volt, hogy akkor is nagyra értékelték a műveltséget, ha birtokosa éppenséggel nő volt, szívesen tanultak még az idősebb férfiak is egy-egy asszonytól, akár abban az esetben is, ha az fekete rabszolganő volt.^[20] Az emirátus idején például ismert nő volt az a bagdadi származású, Qamar nevű rabnő, akit a 9. század végén Ibrahim ben Hayyay, Sevilla ura vásárolt magának, hogy tanuljon tőle.^[21] Egy spanyol történésznő 15 andalúziai tanítónő életrajzi adatait vizsgálta meg, és ezek alapján megállapította, hogy közülük 6 nőnek voltak fiú tanítványai, hárman más nőt, és ketten több más nőt (*leányt*) tanítottak, négyen pedig rokonaikat vezették be a tudományokba (*pl. bátyjuk fiát, férjüket, stb.*).^[22]

Az első tanítónő, aki al-Andalúzban nőnevelésnek szentelte magát, a 10. században élt Ibnat Sa'id al-Balutti volt, a cordobai kádi nővére, berber származású hölgy, aki a *fiqh* (*vallásjog*) tanára volt.^[23] A 10-11. század fordulóján három sevillai tanítónőről tudósítanak a források. Maryam bint Abi Ya'qub szintén a nőnevelésben jeleskedő, neves költőnő volt. Fatima bint Muhammad akkor tett szert tanítónőként hasznosított magasszintű tudására, amikor fivérét kísérgette egy neves sevillai tudós óráira. A harmadik, név szerint ismert tanítónő pedig Amat al-Rahman bint Ahmad volt.^[24] Mindhárom nő arab családból származott és szabad volt. Egyikük sohasem ment férjhez, egész életét a tanításnak szentelte, ami ugyancsak ritka jelenség volt abban az időben. A 12. századból Umm Mu'afar, a 13. századból pedig Umm al-'Alá neve emelhető ki az andalúziai tanítónők sorából. Az előbbi nő Valenciában élt, az ottani emír egyik felesége volt, és a háremben tanított Korán-olvasást. Az utóbbi hölgy pedig a granadai palotában, majd Tunéziában tanított, és két leánya is tanítónő lett.^[25]

Tudós nők

Al-Andalúzban a tanult nők egy része a tudományok művelésének szentelte magát. Bár a életrajzi lexikonokban csak elvétve található az 'alimat megnevezés, mely a tudóst jelentő 'ulama' szó nőnemű alakja, némely nők valóban nagy hírnévre tettek szert tudósként.

Széles körben nagy tiszteletnek örvendtek a vallástudománnyal foglalkozó hölgyek, akik főleg a városokban élő arab vagy berber tudós férfiak leányai voltak. A vallásos tudományok és a szufizmus lehetőséget nyújtott a muzulmán nőknek a társadalmi és vallásos közösségi életben való érvényesülésre. A misztika pedig az a sajátos út volt, amelyet bizonyos mértékig heterodox és eretnek formának tartottak az iszlám világban, de a nők számára önkifejezési forma volt.^[26] A lelki tökéletesedés keresését illetően ugyanis a nő egyenlő volt a férfivel az iszlám misztikában. A nagy murciai misztikusnak, Ibn 'Arabinak is voltak női követői, ahogy erről írásai vallanak.^[27] A Koránt, a hadíth-t és a Próféta cselekedeteit ismerő andalúziai nők között volt Ibn Hazm leánya is, aki Korán-magyarázatai, aszkétikus élete és jámborsága miatt nagy hírnévre örvendett.^[28] Néhány nő (*vallás*) jogi jártasságával tűnt ki.

Az arab nyelvel foglalkozó nők valamiféle átmenetet képeztek a vallásos és világi tudományok művelői között. A grammatikával, lexikográfiával foglalkozó nők éppúgy megtalálhatóak a koranikus szövegek magyarázói között, mint a verseléssel, levelek, iratok szerkesztésével foglalkozók körében.

Néhány forrás történésznőket is említ, akik közül kiemelkedett a 10. században Murciában élt Umm al-Fath.^[29]

A természettudományokat művelő nők nagyon kevesen voltak, gyakran a nevüket sem jegyezték fel. Így anoním például az a rabnő, aki a 10. században II. al-Hakam palotájában csillagászzal foglalkozott. A tehetséges lányt három évre egy neves csillagászhoz küldte tanulni a kalifa. Ennyi idő alatt olyan jelentős előrehaladást ért el e tudományban, hogy tanárát busásan megjutalmazták, őt magát pedig csillagászként alkalmazták a cordobai palotában. Olyan ábrázolás is fennmaradt róla, ahol kezében asztrolábiummal látható.^[30]

Orvosnőkről is szólnak a források, például Umm 'Amr bint Abi Marwin Ibn Zuhr-ról, aki főként nőket, gyerekeket és rabszolgákat gyógyított az Almohádák idején, és aki férfibetegségek esetében is mindig tudott tanácsokkal szolgálni.^[31]

Költőnők

A művelt andalúziai muzulmán nők körében a költőnők voltak legnagyobb számban, szabadok és rabnők egyaránt. A forrásokban azokról is írtak, akik csupán előadták mások verseit (*a háremekben*), és azokról is, akik maguk is írtak költeményeket. Egyes irodalomtörténészek oly nagyra értékelik az Ibériai-félszigeten élt iszlám nők költészetét, hogy azt jelentőségében a 18. századi francia író- és költőnők tevékenységéhez hasonlítják.^[32] Az iszlám irodalom történetében sajátos helyet foglalnak el tehát azok a nők, akik Cordoba, Sevilla, Granada és más városok palotáiban verseltek. A költészet nyújtotta önkifejezési forma a nők körében is rendkívüli lehetőséget jelentett a vágyak kifejezésére csakúgy, mint a felemelkedésre.

A nők a költészet két formáját művelték: egyrészt szóban, többnyire névtelenül adták szájról-szájra a költeményeket, melyeket zenei kísérettel, énekkel is gyakorta elláttak, másrészt verseiket leírták. Az első csoportba tartozó népdalok, népköltések számos kiemelkedő darabja az iszlám világban csakúgy, mint más kultúrák esetében, a nők ajkán született. Az andalúziai énekes- és költőnők szóban közvetített szövegei nem csupán az ő saját világukat jelenítették meg. Verseikben, dalaikban megőrződött és tovább élt az ókori kultúra számos gondolata, darabkája, különösen az eredetileg keresztény rabnők tevékenységének köszönhetően. A paloták énekesnői tehát – sokszor anélkül, hogy erre gondoltak volna – évszázadokkal korábban élt római és görög nők hangját is közvetítették.^[33] A költészetre vonatkozó összetett ismereteknek, a verselés bonyolult technikai fogásainak elsajátítása a nők – különösen a rabnők – képzésének jelentős hányadát tette ki.^[34] A muzulmán költőnők között számos akadt, akik költeményeiket lejegyezték. Verseiknek témája változatos volt, dicsőítő költeményeket, köszöntő-verseket, vallásos és satirikus műveket éppúgy alkottak, mint szerelmes verseket.^[35] Különösen ez utóbbi költeményeket olvasva bontakozik ki előttünk a költőnők igazi énje, hiszen a többi témánál főként a férfiak által alkalmazott sémákat, szófordulatokat használták. A szerelmes verseikben, melyek általában a kedves szépségéről, a távolléte miatt érzett szomorúságról szólnak, a költőnők valós érzelmei és élettapasztalatai szerepelnek. A két legjelentősebb andalúziai költőnő berber származású volt. Mindkettőjük számos szerelmes verset írt. Hafsa bint al-Havy ar-Rakuniyya költeményeinek nagy része egy granadai költőhöz szólt a 12. században. Wallada bint al-Mustakfi, a másik költőnő pedig a spanyolországi iszlám századainak talán legkiemelkedőbb hölgye volt. Ereiben királyi vér folyt (*a cordobai kalifa lánya volt*), amikor neveltetése befejeződött, mint irodalmi kérdésekben járatos nő tett szert nagy hírnévre. Irodalmi szalont vezetett, híres szeretői voltak, akik közül különösen Ibn Zaydún, a költő ejtette rabul a szívét.^[36] Egyes kortársak azt írták a 994-ben született hölgyről, hogy erkölcsstelen és szabados volt, mások szerint viszont erkölcsseiben kiváló. Egy versében így írt a büszke királylány:

„Allahra esküszöm, van helyem az égben,
Magasra szegett fejfel járok utamon.
Szeretőmnek hagyom, hogy arcomhoz érjen,
Attól kapok csókot, akitől akarom.”^[37]

Ibn Zaydún számos költeményében gondolt vissza rendkívüli szerelmesére, elemzők szerint még a más nőkhez írott verseiben is Walladáról szólt.

„Fájdalmasan emlékszem
Találkánkra, amikor
Nem féltünk senkitől sem
Csak ketten voltunk, szabadon,
És egy tanúnk, a szerelem...”^[38]

– utalt a költő kapcsolatokra, amelyet megrontottak az udvari intrikák és áskálódások.

Szintén a 11. században élt az az 'Ai a bint Ahmad ben Muhammad ben Qadim nevű nő, akiről Ibn Khajján azt írta, hogy észben, tudásban, tehetségben, irodalmi, költészeti ismeretek tekintetében és nyelve tisztaságában senki sem vetekedhetett vele.^[39] Erről a Cordobában élt költőnőről mások is úgy vélték, hogy kora „csodáinak” egyike, a nők legkiválóbbjai közül való.

Hosszan folytathatnánk még a sort, hiszen a forrásban található nők többsége foglalkozott költészettel. Közülük mintegy negyvennek a költeményei ma is olvashatóak arab nyelven illetve fordításokban, jóllehet sokkal több mű elveszett a századok során, mint amennyi ránk maradt. A költőnők és költeményeik számát tekintve jelentős egyenlenség mutatkozik a különböző évszázadokat vizsgálva. A nők lehetőségei, alkotó kedvük és megnyilatkozásuk tere egy-egy korszak politikai-társadalmi berendezkedésétől is erősen függött. Az Omajjádák idején és a kiskirályságokra hulló kalifátus bukása után több költőnőről szólnak a források, mint a későbbi időszakokban.

Összegzésképpen megállapítható, hogy az al-Andalúznak nevezett spanyolországi területen, az iszlám világ falai közé zártan több tucatnyi nő szerzett magasszintű műveltséget úgy a szabad, mint a szolga-elemek között. Kiemelkedő és fontos szerepet játszottak az arab, berber és a muzulmán hitre áttért egyéb néphez tartozó nők a tanításban, a koranikus szövegek magyarázásában és másolásában, és egészen sajátos helyet vívtak ki maguknak költeményeikkel az irodalom történetében. A széleskörűen művelt nő jelenléte nem volt tipikusnak mondható ezekben a z államalakulatokban; a források azonban egyértelműen tanúskodnak arról, hogy akiknek körülményeik folytán lehetőségük nyílt a tanulásra és a tudományok művelésére, nagy hírnévre tettek szert a férfiak körében. A korabeli muzulmán nők elméjének olyan csillogása tárul fel a mai kor embere előtt, amelyet nem halványít sem rács, sem fátyol, sem az évszázadok pora.

JEGYZETEK

1. Több kutató – például E. Lévi-Provençal is – megjegyzi, hogy al-Andalúszban, különösen a 11. századtól kezdve, a muzulmán nők helyzete fokozatos javulást mutatott, viszonylag nagyobb szabadságnak örvendtek, mint keleti kortársnőik. Ennek oka elsősorban a berber matriarchális rendszerének és az Almorávidák befolyásának köszönhető.
2. Bravo Lledo, Pilar – Lopez de la Plaza, Gloria: La investigación sobre las minorías: judías y musulmanas en la España medieval. In: Los estudios sobre la mujer: de la investigación a la docencia. Ed. Bernis, C. és mtársai, IUEM, Madrid, 1991., 530. o.
3. Historia de las mujeres en Occidente 2. – La Edad Media. Dir.: Klapisch-Zuber, Christiane – Pastor, Reyna; Taurus, Madrid, 1992., 554. o.
4. Korán – Ford.: Simon Róbert; Helikon, Budapest, 1994., 60. o.
5. El trabajo de las mujeres a través de la Historia. Centro Feminista de Estudios y Documentación, Madrid, 1985., 135. o.
6. Marín, Manuela: Las mujeres de las clases sociales superiores. In: La mujer en al-Andalus. Ed.: Viguera, Maria J.; UAM – Ed. Andaluzas Unidas, Sevilla, 1989., 120. o.
7. Uott., 119. o.
8. Barceló, Carmen: Mujeres, campesinos, mudéjares. In: La mujer en al-Andalus... i. m., 216. o.
9. Lopez de la Plaza, Gloria: Mujeres educadas / mujeres cultas – Regla o libre elección en el islam andalusí. In: De leer a escribir I. Ed.: Graiño, Segura Cristina, As. Cultural Al-Mudayna, Madrid, 1996., 11. o.
10. Historia de las mujeres... i. m., 556. o.
11. Uott., 557. o.
12. Lopez de la Plaza... i. m., 13. o.
13. Historia de las mujeres... i. m., 558. o.
14. Ribera y Tarrago, Julián: La enseñanza entre los musulmanes españoles. In: Disertaciones y opusculos I. Madrid, 1928., 345. I. Az „iyaza” jellemzőiről lásd: Vajda, George: La transmission du savoir en Islam, Vile-XVIIIe siecles. London, 1983., 4-6. o.
15. Mazahéri, Aly: A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Európa, Budapest, 1989., 188. o.
16. Ribera y Tarrago, Julián... i. m., 346. o.
17. Marín, Manuela... i. m., 120. o.
18. Lopez de la Plaza... i. m., 16. o.
19. Ribera y Tarrago, Julián... i. m., 347. o.
20. Uott., 344. o.
21. Valencia, Rafael: Tres maestras sevillanas de la época del Califato Omeya. In: La mujer en Al-Andalus... i. m., 185. o.
22. Ávila, María Luisa: Las mujeres „sabias” en al-Andalus. In: La mujer en Al-Andalus... i. m., 145. o.
23. Lopez de la Plaza... i. m., 18. o.
24. Valencia, Rafael... i. m., 188-189. o.
25. Lopez de la Plaza... i. m., 17. o.
26. Schimmel, Annemarie: Mystical dimensions of Islam. The University of North Carolina Press, 1978., 426., 432. o.
27. Lapedra, Gutierrez Eva: Mujeres místicas musulmanas – transmisoras de su ciencia en al-Andalus. In: Las sabias mujeres: Educación, saber y autoría (III-XVII. s.). Al-Mudayna, Madrid, 1994., 264-265. o.
28. Asin Palacios, Miguel: Abenmasarra y su escuela: orígenes de la filosofía hispano-musulmana. Madrid, 1917., 135-136. o.

29. Lopez de la Plaza... i. m., 16. o.
30. Ávila, María Luisa... i. m., 144. o.
31. Uott., 144. o.
32. Poetisas arábigo-andaluzas. Sobh, Mahmud (*ed.*), Granada, 1984., 15. o.
33. Historia de las mujeres en Occidente II. ... i. m., 561. o.
34. Uott. 559. o.
35. Cuesta, Luzdivina María: La mujer en las literaturas hispánicas medievales. In: Grandes escritoras. Historia y vida, Extra 84., Barcelona, 1997., 88. o.
36. Poesía femenina hispanoárabe. Ed.: Mata Rubiera María Jesús; Castalia, Madrid, 1989.
37. Walada: Nem csak Ibn Zaydúnról... In: Sobh, Mahmud (*ed.*)... i. m., 43. o. (*A cikkben szereplő versrészleteket a cikk szerzője fordította spanyolból.*)
38. Ibn Zaydún: Óda Waladához. In: Poetas hispanoárabes, Ford.: Carlos Quiros Rodríguez, Madrid, 1952., 61. o.
39. Sobh, Mahmud (*ed.*)... i. m., 16. o.